

A.Belli, A.Aydın Türkiye’de ki Sivil Toplum Anlayışına...
Türkiye’deki Sivil Toplum Anlayışına 15 Temmuz Darbe Girişimi
Üzerinden Bakış

Aziz BELLİ

Dr.Öğr.Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi
Bölümü

Abdullah AYDIN

Dr.Öğr.Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Özet

Sivil toplum kavramı son yüz yıllık süreçte siyaset ve sosyal bilimcilerin en çok üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Ancak kavramın diğer kavramlarda az rastlanan özelliği onu ayrıcalıklı kılmaktadır. Zira sivil toplum kavramı diğer kavramlara nazaran daha dinamik ve daha görecelidir. Yani hızlı evrimleşmekte aynı zamanda farklı zaman ve mekânlarda farklı anlaşılmaktadır. Batı dünyasının yaşamış olduğu toplumsal değişim ve dönüşümler ve özellikle sanayi toplumuna geçiş sürecindeki çalkantılar sivil toplum kavramını yeni bir konuma yükseltmiştir. Bu bağlamda sivil olan toplum devlet, aristokrasi ve hatta burjuvaziden anlamsal olarak ayrılmıştır. Günümüzde sivil toplum Batı dünyasının en önemli kavramına dönüşmüş ve devlet ve özel sektörün dışında üçüncü bir güç olmuştur. Türkiye’deki sivil toplumun durumu ise Batı okumaları üzerinden ilerlemiştir. Diğer bir anlatımla Türkiye’de sivil toplum anlayışı ve kurumları elitlerin hâkimiyetindedir. Ancak Türkiye’de yaşanan 15 Temmuz darbe girişimi süreci de sivil toplum açısından yeni bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda çalışmada sivil toplum kavramının yaşamış olduğu değişim ele alınmış ve Türkiye’deki durum tarihsel olarak değerlendirilmiştir. Akabinde 15 Temmuz sürecinde yaşanan olaylar incelenmiş ve halkın darbecilere karşı yapmış olduğu direniş ele alınmıştır. Sonuç olarak yaşanan olayların ortaya çıkarmış olduğu sivil toplum algısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

**Overview Of The Civil Society In Turkey Through Coup Attempt
On 15 July****Abstract**

The concept of civil society is at the forefront of the issues that politicians and social scientists have over the past hundred years. However, the rare feature of the concept in other concepts makes it special. Because the concept of civil society is more dynamic and more relative than other concepts. In other words, rapid evolution is understood at different times and places at the same time. The social changes and transformations that the western world has experienced and especially the turbulence in the transition to the industrial society have raised the concept of civil society to a new position. In this context, civil society is semantically separated from the state, the aristocracy, and even the bourgeoisie. Today civil society has become the most important concept of the western world and has become a third power outside the state and private sector. The situation of civil society in Turkey has progressed through Western literatures. In other words, civil society understanding and institutions in Turkey are dominated by elites. However, the July 15 coup attempt initiative in Turkey can be considered as a new breaking point in terms of civil society. In this context, the change in the concept of civil society has been studied and the situation in Turkey has been evaluated historically. Subsequently, the events that took place during the July 15th period were examined and the resistance that the people had done against the darbacılar was discussed. As a result, the perception of the civil society in which the events that have taken place has been tried to be revealed.

GİRİŞ

Rönesans ve reform hareketleri ve nihayet sanayi devrimi süreci Batı dünyasının yaşamış olduğu değişimi her alanda hızlandırmıştır. Özellikle toplumun dönüşümü ve onu tanıma ve tanımlama gayreti eski Yunan'ın keşfi veya yeniden incelenmesini sağlamıştır. Bu süreçteki gelişim dönüşüm iç dinamikleri nasıl olursa olsun, Batı medeniyetini dünyada zirveye taşımış ve dünyanın başat gücü haline gelmiştir. Başat güç olan Batı sadece teknolojik alanda değil her alanda hâkimiyetini hissettirmiştir. Bu bağlamda konumuzun iki sacayağından birini oluşturan “Sivil Toplum” kavramını da sanayi toplumunun dünyaya sunduğuna inanılmaktadır. Ancak kelimenin kökenlerini diğer birçok kavram gibi eski Yunan'a dayandırmak mümkündür. Bunun beraber dönemlere ve coğrafyalara göre farklı anlaşılan sivil toplum devlet kavramının geçirmiş olduğu evrime benzer bir evrim göstererek günümüzdeki halini

almıştır. Diğer bir açıdan ise değişim hala devam etmektedir. Günümüzde halen sivil toplum kavramı yeni okunma ve yorumlanma süreçleri ile algısal olarak yeni konumlara oturtulmaya çalışılmaktadır.

Türkiye’de ise sivil toplum kavramsal ve kurumsal olarak elit bir kavram olarak ele alınmaktadır. Zira Batı tandanslı bu kavramla ilgili okumaların elitler tarafından yapılması ve özellikle eğitim ve bilinç düzeyindeki düşüklük sivil toplumun ve toplumsal hareketliliğin halkın tabanına inmesini engellemektedir. Toplumun çok az bir kısmını oluşturan kesimlerin sivil toplum alanında çok etkili olması durumu toplumun sessiz kalan büyük çoğunluğunun yok sayılmasına kadar giden süreçlere neden olmaktadır. Sivil alandaki faaliyetlerin diğer bir deyişle sivil toplum kuruluşları (STK) ile ilgili çalışmaların ancak son kırk yıllık bir süreçte tabana doğru yayıldığını söylemek mümkün olmuştur.

Halkın kendi gücünü fark ederek gerektiğinde ülkesi ve demokrasisi için nasıl harekete geçeceğini en büyük göstergesi olan 15 Temmuz gecesi yaşanan olaylar günümüz Türkiye’si üzerine yapılan birçok bilimsel çalışmayı havada bırakmış ve tabiri caizse o çalışmaları taca atmıştır. “Göbeğini kaşıyan adamlar” başta olmak üzere birçok aşağılayıcı ifadelerle sivil toplumdan ve demokrasiden uzak olduğu yansıtılmaya çalışan kesimler 15 Temmuz gecesi kendilerini aşağılamaya çalışanlara ders vermişlerdir. Bu durum sloganik bir anlatım gibi görünse dahi ancak sessiz kesimler gerekli hallerde ülkesi için ayağa kalkmış ve ülkesini ve demokrasisini canları pahasına savunmuştur.

Bu bağlamda çalışmada ilk olarak sivil toplum kavramının yaşamış olduğu değişim ve dönüşüm ele alınmıştır. Kavramın ne olduğu ortaya konulduktan sonra Türkiye’deki durum tarihsel olarak değerlendirilmiştir. Devamında 15 Temmuz darbe girişiminde sivil toplumun olaylara yaklaşımı ve 15 Temmuz sonrası sivil toplumun durumu ele alınmıştır. Sonuç olarak yaşanan olayların ortaya çıkarmış olduğu sivil toplum algısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

SİVİL TOPLUM KAVRAMI VE YAŞADIĞI DEĞİŞİMİN İNCELENMESİ

Sivil toplum kavramsal olarak açıklanması, geçirdiği değişim ve dönüşümden kaynaklı olarak zordur. Nitekim sivil toplum kavramının anlamsal olarak diğer sosyal bilim kavramlarından farklı olarak bir evrim geçirdiği ve aynı kelime öbeğinin farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda birbirinden ayrı şekillerde anlaşıldığı gözükmektedir. Bu bağlamda sivil toplum kavramının günümüzdeki anlamı ile en geniş tanımlama, devlet dışında kalan veya kamu yönetimi dışında kalan toplumsal alanı ifade etmektedir. Nitekim 18. yüzyıla kadar “devlet” ve “siyasal toplum” ile aynı anlamda olduğu düşünülen “sivil

toplum”, Aristo tarafından siyasal toplumu belirtmek için kullanılan “politike koinoia”nın (veya koinonia politike) Çiçeron tarafından Latince’ye “societas civilis” olarak aktarılmış biçiminin çevirisidir. Aristo’ya göre “politike koinonia”, yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içindeki özgür ve eşit (kabul edilen), yurttaşların siyasal toplumu, ahlaki bir kamu olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda tüm site/polisi saran siyasal toplum olarak kabul edilen sivil toplum, devletten ayrı ve/veya ona karşıt bir alanı tanımlamaktan uzaktır (E. Tosun, 2001: 30-31). Sivil toplumun devlet alanı dışında ayrı bir alan olarak kabul görmesi durumu ise 18. Yüzyıl sonrasında gerçekleşmiştir. Nitekim Aristo sivil toplumu bütün toplumu kuşatan site yani devletle eşdeğer anlamında kullanmıştır (Çaha, 2010: 23).

Sivil toplum tartışmalarının devletten farklı bir alana kaydığı ve yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandığı 17. yüzyıl sonrasında itibaren siyasal yapı üzerindeki tartışmalardan genel olarak “devlet eksenli” ve “birey eksenli” olmak üzere iki siyasal düşünce geleneğinin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu geleneklerden birincisini oluşturan düşünsel halkada N. Machiavelli, J. Bodin, T. Hobbes, J.J. Rousseau ve G.W.F. Hegel gibi düşünürler yer alırken; geleneği meydana getiren ikincisinde ise J. Locke, C.L. Montesquieu, A. Smith, J.S. Mill, I. Berlin ve F.A. Hayek gibi düşünürler yer almaktadır (Çaha, 2007: 17-18).

Hegel sivil toplumu devlet ve aile arasındaki bir aşama olarak kabul eder. Sivil toplum, bu alanda oluşan toplumsal sınıflar, bireyler, her türlü toplumsal kurum ve kuruluşları ifade eder. Ancak Hegel’e göre sivil toplum kavramı varlığını “erkek” e borçludur. Kadınlar özel alanda evde yemek yapmak, çocuk bakmak ve erkeğin ihtiyaçlarını gidermekle görevlidir. Görüldüğü üzere Hegel’in sivil toplum kavramında kadınlar aktif bir role sahip değillerdir (Doğan, 2000: 25-26). Hegel sivil toplumu sadece devletten değil aynı zamanda da aileden de ayırmaktadır (Heywood, 2016: 268). Sözleşmeciler gelenek içinden gelen Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau gibi düşünürler açısından sivil toplum kavramı özel/kamusal alan ayrımına dayanarak şekillenmiştir. Sivil toplum, özel alandan ayrı kural, işleyiş ve sorumlulukları olan kamusal alan olarak kullanılmaktaydı (Çaha, 2010: 24-25).

18. yüzyılda Adam Ferguson, David Hume ve Adam Smith gibi düşünürler sivil toplumu özel olarak devlete karşı olmaktan ziyade despotik ve zorba devletin inadını ve iddialarını dengeleyen bir unsur olarak ele almaktaydı (Erdoğan, 1998: 218). Bu dönemde özellikle Ferguson, Paine, Hegel ve Tocqueville gibi sivil toplum teorisini geliştiren düşünürler; özel ticaret ve imalat topluluklarını, ataerkil aileleri, belediye yönetimlerini, hayırsever derneklerini ve edebiyat topluluklarını sivil toplum olarak değerlendiriyordu.

Böylece sivil toplum, siyasal toplumun dışında kalan toplumsal dünyanın çoğulcu iletişimsel alanını oluşturuyordu. Habermas bu alana halen günümüzde tartışma konusu olan “kamusal alan” adını vermektedir. Ona göre bu alan, 18. yüzyıl Avrupa’sında devleti değiştirme ve/veya dönüştürme gayretine mesafeli durarak toplumsal değişimin aktörleri konumuna gelen kültürel, sanatsal, dinsel faaliyetlere odaklanmış toplulukların oluşturduğu bir alandır (Yıldırım, 2005: 61).

Sivil toplum ile ilgili farklı tanımlamaların yapıldığı Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) raporunda sivil toplum örgütleri üzerinden bir tanımlama yapılmıştır. Rapora göre sivil toplum devlet baskısı ve denetimi dışında olan ve gönüllük esasına dayanak oluşturulan bir örgütlenme olarak tanımlanmıştır. İkinci bir sivil toplum tanımı ise, ilk tanımdaki değerleri kapsamakla birlikte kavrama belli bir ahlaki ve siyasi değer de atfederek, “bir toplumun kendisini ve eylemlerini bir bütün olarak, devlet iktidarının baskısı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütler yoluyla örgütlemesi” şeklinde yapılmaktadır (TÜSEV, 2006: 39).

Modern düşüncede sivil toplumun referansları Locke, Tocqueville, Hegel, Marx, Habermas ve Gramsci’ye dayanmaktadır. Günümüzde ise sivil toplum devlet dışı, siyasi parti, sosyal örgütlenmeler, sendikalar, üçüncü sektör, kar maksadı gütmeyen gönüllülük esaslı kuruluşlar, yardımsever grup, dernek, vakıf v.b. çıkar ve tutum grupları gibi değişik adlarla anılmaktadır (Akkaş, 2009: 8).

Sivil toplum kuruluşlarının önemli bir diğer özelliği de siyasi denetim mekanizması vazifeleri görmeleridir. Seçimlerden seçimlere halkın katılımına olanak veren temsili demokrasilerin yerine halkın talep ve beklentilerinin iletildiği ve yönetim sürecinde siyasi iktidarın aldığı kararları denetleyen bir mekanizma olarak sivil toplum örgütlerine mühim görevler düşmektedir. Türkiye açısından değerlendirildiğinde Türkiye ve benzeri etkin bir muhalefet sisteminin olmadığı siyasal sistemlerde sivil toplum, sivil bir siyasal denetim mekanizması olarak bu açığı kapatmakta ve toplumsal kutuplaşma ve gerilimleri azaltmaktadır. Bu kapsamda STK’ların siyasal denetimde ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır (Tuncel ve Gündoğmuş, 2013: 127-128). Cicioğlu (2011: 12) sivil toplum oluşumunu gerekli kılacak halleri de dikkate alarak şu şekilde bir izah yoluna gitmiştir. “Sivil toplum, devlet müdahalesini kabul etmeyen, bireylerin gönüllülük esasına dayalı bir örgütlenmeye sahip oldukları, bireylerin ve grupların kendi kaderlerini tayin edebildikleri, maksimum düzeyde bireysel özgürlüğü hedefleyen, katılımın en üst düzeyde olduğu her türlü sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel etkinliklerin örgütlü olarak gerçekleştirilebildiği bir birlikteliğin alanı olarak tanımlanabilir.” Bireylerin başkaları ile olan ortak

bireysel çıkarların korunması ve devlet müdahalesinden uzak olma sivil toplumun temel özellikleri arasındadır (Arslanel ve Özkiraz, 2010: 237).

Sivil toplumu devlet karşıtı ve devlet denetimi dışında bir yapı olarak sınırlamak veya anlamlandırmak tam olarak doğru değildir. Nitekim devlet sınırları içerisinde bulunan her türlü yapı ve kurum devletin belirlemiş olduğu alan dâhilinde hareket etmek zorundadır. Bu noktada ifade edilmesi gereken nokta karşıtlık yerine karşılıklı temas ve ilişki içinde olma durumunun söz konusu olduğudur. Nitekim her ne kadar sivil toplum devlet müdahalesinin olmadığı bir alanı ifade ediyor gibi anlaşılrsa dahi devletten bağımsız olduğu düşünülemez (Tosun ve Tepeciklioğlu, 2012: 346).

Sivil toplum kavramı köken olarak batılı bir anlayışa dayandığı söylenerek yanlışlığa düşülmektedir. Sivil toplumun referansını devlet karşıtı örgütlenme olarak ele alan anlayış sivil toplumun köklerini Osmanlı Devleti ve diğer İslam toplumlarından uzak tutmuştur. Ancak devletle birlikte hareket eden sosyal yardımlaşma ve dayanışma düşüncesine dayanan örgütlenmeler sivil toplumun İslam toplumlarındaki kökeni olarak ele alınabilir (Arslanel ve Özkiraz, 2010: 238).

Sivil toplumun taşıyıcısı ve modern dönem sonrası karşılığı sivil toplum kuruluşlarıdır. STK'lar toplumu örgütlü ve kurumsal bir çerçevede yönlendirerek sivil toplum durumuna katkı sağlarlar. Diğer bir anlatımla STK'lar sivil toplumun örgütsel ve kurumsal yüzüdürler. Dini veya etnik gruplardan başlamak üzere oldukça geniş bir yelpazeyi içine alan ideoloji, statü, çıkar, toplumsal iktidar peşindeki toplumsal hareketlere kadar uzanan gönüllü örgütleri STK olarak tanımlamak mümkündür (E.Tosun ve Tepeciklioğlu, 2012: 351). STK'lar tahakkümü barındırmazlar, bu çerçevede üyeleri teslimiyeti ifade eden zorunlu aidiyetten çok, eleştirel, sorgulayıcı, gönüllü ve özgür niyetli bir üyelik sergilerler. Hem özeleştiriye hem de eleştiriye açık olmaları ve esnek örgütsel yapıları tahakkümden uzak kalınmasını sağlar (Alkuş, 2009: 291).

TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM

Osmanlı Devletinin son dönemi ile başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti ile devam eden değişim ve dönüşüm süreci sadece askeri alana sınırlı kalmamıştır. Birçok farklı alanı kapsayan bu çabalar olumlu sonuçlar da vermiştir. Nitekim bu çabalar demokratik bir devleti ortaya çıkartmıştır. Bu bağlamda ele alındığında Türkiye'deki toplumsal değişim ve dönüşümlerin temelinde sosyal, siyasal ve iktisadi alanda yapılan devrimlerin etkisi oldukça fazladır. Bilhassa Tanzimat dönemiyle başlayan batılılaşma ve modernleşme gayretleri Cumhuriyet'in ilanı ile yeni bir boyut kazanmış görünse de yeni cumhuriyetin

eskisinin devamı olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Sadece Cumhuriyetin ilanını birbirinden farklı sosyal ve siyasal alanda yapılan yeniliklere daha fazla hız katmıştır (Aydın ve Yıldız, 2017: 52). Bu çerçevede değerlendirildiğinde sivil toplum kavramının Batı kaynaklı oluşu algısı ve Türkiye’deki elitist durumu nedeniyle, çalışmamızda esas alacağımız cumhuriyet dönemi sivil toplumunun Batılılaşma süreci ile eşdeğer algılanması söz konusu olabilir.

Türkiye’de sivil toplumun gelişimini 1923-1945, 1945-1960, 1960-1980, 1980- 2016, olarak dört dönem halinde incelemek mümkündür.

1923-1945 Dönemi: Osmanlıdan miras alınan lonca sisteminin yerini meslek örgütleri bırakmasıyla birlikte ve modernleşmeyi temel alan anlayışla sivil toplum sancılı bir dönem yaşamıştır. Özellikle modernleşmenin temelini devleti alan anlayış sivil toplumun bu dönemde ihmal edilmesine neden olmuştur (E.Tosun ve Tepeciklioğlu, 2012: 365-366). Bu dönemde siyasal kurumların dizginlerini ele geçiren devlet eliti, kendi referanslarını başlangıç noktası kabul ederek, topluma yeni ulus devletin şahsında “ortak iyi” bir proje sunma yolunu tercih etmiştir. Ortak iyinin temelde işaret ettiği nokta, Batı Avrupa aydınlanma düşünürlerinin metafiziksel bir boyut kazanan ulus devlet idealinde yatmaktaydı (Çaha, 2007: 179). Bu bağlamda değerlendirildiğinde 1923-1945 dönemi eski geleneklerin tamamen yok sayılması ve sivil toplumun sadece batılı sayılabilecek kişilerin eli ile olması durumu vardır.

1945-1960 Dönemi: Çok partili hayata geçiş ile birlikte modernleşme düşüncesine karşı toplumsal hareketlerin başladığı veya arttığı söylenebilir. Yani sivil toplumun ilk gelişme evresine girdiği de söylenebilir (E. Tosun ve Tepeciklioğlu, 2012: 366). 1946 yılında çıkan Cemiyetler Yasasının sivil toplumun gelişiminde önemli bir yeri vardır. Özellikle Yasa sonrasında dernek sayısına önemli artışlar söz konusudur. Demokrat Parti’nin kereste yardımıyla bulunmasıyla Cami Yaptırma Derneklerinin sayısı hızla artmış, bu dernekleri Güzelleştirme ve Av Dernekleri izlemiştir (Aydın ve Yıldız, 2017: 53-55; Güneş ve Yükselen, 2004: 31). Ortaya çıkan bu gelişmeler sivil toplumun önemli bir toplumsal güç haline gelmesini de sağlamıştır (Özkiraz ve Arslanel, 2015: 22). Ancak 1950’lerin ikinci yarısında çevrenin temsilcisi olduğunu iddia eden Demokrat Parti’nin merkez olmaya başlaması veya bu yönünün açığa çıkmasıyla devletçi bir tavır takınması ve muhalefete karşı hoşgörüsüz olması sivil toplum üzerindeki baskıyı da artırmıştır (E. Tosun ve Tepeciklioğlu, 2012: 366)

1960-1980 Dönemi: 27 Mayıs Askeri Darbesi ile Türk siyasal hayatında olduğu gibi sivil toplumun gelişiminde de yeni bir dönem başlamıştır. Askeri darbe sonrası hazırlanan yani darbe ürünü bir Anayasa olmasına rağmen 1961

Anayasası, özgürlükçü yapısı ile pek çok temel hak ve hürriyeti tanımış veya koruma altına almıştır. Bu sayede de sivil toplum örgütlerinin sayısına hızlı bir artış olmuştur (Nal, 2005: 162-164; Keser ve Hışım, 2016: 216). Nitekim Türkiye'deki fabrikaların sayısının artması ve kapitalizmin giderek ivme kazanması neticesinde Türkiye'de sivil toplumun ilk örneklerinden olan işçi sendikaları ve dernekleri asıl gücüne ulaşmıştır. Bilhassa 1970'ler ile işçi örgütlenmelerinin ciddi bir şekilde arttığı, liberal meslek kuruluşlarının ve küçük burjuva derneklerinin ağırlığını artırdığı görülür (Güneş ve Yükselen, 2004: 31). Ancak 1971-1980 dönemlerindeki Askeri tahakkümün sürekli hissedilmesi sivil toplum örgütlerini hem örgütsel yaşam açısından hem de katılımcı siyasi kültür açısından olumsuz etkilemiştir. Güvenlik kaygılarının ve ülkenin bütünlüğünü koruma çabasının demokrasinin önüne geçtiği, demokratik sistemin neredeyse her on yılda bir sekteye uğradığı, temel hak ve özgürlüklerin istenen düzeylere ulaşamadığı ya da sınırlandırıldığı ve örgütlü yaşama katılımının engellendiği askeri baskı dönemleri, Türkiye'de devleti her zaman topluma karşı güçlü bir konuma taşımıştır (TÜSEV, 2011: 37).

1980-2016 Dönemi: 1980 sonrası sivil toplumun gelişimi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde geleneksel katı merkezîyetçilik anlayışına karşıt bir anlayış olarak sivil toplum gelişmiştir (Aktaş, 2008: 102). Ancak sivil topluma ilişkin anayasal gelişmeye bakıldığında; 12 Eylül 1980'de meydana gelen askeri darbe sonucunda askeri rejimin yaşandığı 1980-1983 yılları arasında rejimin sivil topluma yaklaşımı son derece baskıcı olmuştur. Darbe sonrasında sivil toplum örgütlerinin tamamına yakınının faaliyetleri bir süreliğine durdurulmuş ve pek çok sivil toplum örgütü ise tamamen kapatılmıştır (TÜSEV, 2011: 57). Askeri darbe sonrasında yeni anayasa hazırlıkları hız kazanarak 1982 Anayasası oluşturulmuştur. 1982 Anayasasında devleti yücelten devleti önceleyen bir anlayış bulunmaktadır. Gerek toplumsal ve siyasi haklar tanımlanırken gerekse insan haklarına ilişkin özgürlükler belirlenirken devletin öncelendiği ve soyutlandığı göze çarpmaktadır (Çaha, 2007: 224). Nitekim bu Anayasa ile hak ve özgürlükler konusunda sayısız sınırlamaya gidilmiş; devletin yurttaş karşısındaki sınırlayıcı gücü artırılmış; dernek çalışmaları, sendikal etkinlikler ve hatta siyasi parti örgütlenmeleri sıkı denetim ve kontrol mekanizmalarına tabi olmuştur. 1983 seçimleri ile biçimsel olarak demokrasiye geçilse de 1982 Anayasası'nın yarattığı kısıtlayıcı ortamda sivil toplum örgütlenmelerinin yeniden canlanması oldukça uzun zaman almıştır (TÜSEV, 2011: 57).

1985'den küreselleşmenin dünya üzerindeki etkisi ile liberalizm, hukuk devleti, demokratikleşme ve insan haklarına dayalı bir yönetimin gereği olarak "sivil toplum" tekrar tartışılmaya başlandı ve gelişim sürecinde önemli bir yol kat etti (Karatepe, www.yenisafak.com, 10.10.2017). Dünyada yaşanan

gelişmeler yanında iç dinamiklerde gerçekleşen olay ve olgularda sivil toplumun gelişmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle siyasal partiler, sendikalar, dernekler, vakıflar, meslek odaları ve kooperatifler gibi sivil toplum kuruluşları arasında organik ilişkileri ve işbirliğini yasaklayan Anayasa maddelerinin 1995 yılında kaldırılması önemli bir aşamadır (Özbudun, 1999: 114). Bu dönemde sivil toplumun önem kazanmasında yönetim kavramının etkisi tartışılmaz. Nitekim yönetim kamu ve özel sektör ile sivil toplum örgütlerinden aktörlerin bir araya gelerek ortak akıl oluşturulması kapsamında ortak amaçlar için pazarlıklar yapılmasını öngörür (Aydın, 2011: 148). Yönetim ile birlikte gelişen yeni kamu yönetimi anlayışı da devletin halktan beklentilerini artırmış ve böylece kamu yönetiminde bir değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır (Tunç, 2014: 103). Yönetim sonucu ortaya çıkan pazarlıklar neticesinde her kesimin dahil olduğu bir karar alma süreci oluşmuş ve halkın sivil topluma olan ilgisi artmıştır.

2000’li yıllara gelindiğinde AB üyelik süreci kapsamında sivil toplum örgütlerinin gelişmesi ve karar alma sürecine dâhil olmasına ilişkin olumlu gelişmeler olmuştur (Keyman, 2006: 65). Özellikle 2005 yılında 5393 Sayılı Belediye Kanunu ile kent konseylerinin kurulması ve sivil toplum, yerel halk, özel sektör ve kamunun ortak akıl ile hareket etmesi fikri sivil toplum örgütlerini cesaretlendirmiş ve bunun sonucunda kentine sahip çıkan kentlilik bilinci ve kültürünü önemseyen sivil toplum örgütleri sayısında hızlı bir artış olmuştur. AB bütçesinden sağlanan fonlar ile hazırlanan projelerde sivil toplumun aktifleşmesinde önemli katkı sağlamıştır.

Son dönemde devletin sivil topluma bakışını Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan özetlemiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan sivil toplum örgütü temsilcileri hitaben yaptığı bir konuşmasında sivil toplumu geliştirecek ve cesaretlendirecek şu ifadeleri kullanmıştır: “Biz de, sorumluluk üstlendiğimiz her yerde, özellikle de son 15 yıldır, sizleri her açıdan desteklemeye, önünüzü açmaya, işlerinizi kolaylaştırmaya gayret ediyoruz. Çünkü biz birileri gibi sivil toplumu ‘tehdit’ olarak değil, millî birlik ve beraberliğimizin ‘kilit taşı’ olarak görüyoruz. Sizler ülkemizde katılımcı demokrasinin aracı, soysal barışımızın adeta sigortası olan kuruluşlarsınız. Burada şu gerçeğin altını bir kez daha çizmek istiyorum. Sivil toplum, devletin karşıtı değil, bilakis tamamlayıcıdır.” Ayrıca Sayın Erdoğan milletin karşı karşıya bulunduğu sıkıntılarının giderilmesinde, sivil toplum kuruluşlarının katkısının son derece önemli olduğuna inandığını vurgulamıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı, www.tccb.gov.tr, 17.10.2017).

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ VE TÜRKİYE’DE SİVİL TOPLUM

15 Temmuz darbe girişimi ile sivil toplum ilişkisini değerlendirebilmek için sivil toplum ve demokrasi ilişkisine bakmak gerekmektedir. Çünkü darbelerin birinci etkilediği alan demokrasinin sekteye uğrayıp işlevsiz hale gelmesidir. Bu kapsamda sivil toplum, günlük ihtiyaçları dâhilinde siyasetten uzaklaşan kişilerin toplumsal sorunlar karşısında bir rolü olduğunu hatırlatarak halk ile devlet arasındaki mesafeyi kısaltması bakımından da işlev görmektedir. Zira seçimler dışında kendisinde devlete karşı bir sorumluluk hissetmeyen bireylerin vatandaşlık bağının zamanla zayıflayacağı düşünülmektedir. Vatandaşlık bağının artırılmasına sivil toplum örgütlerinin önemli katkısı olacağı düşünülmelidir (Keser ve Hışım, 2016: 221).

Demokrasi açısından katılımcılığın önemi tartışılmaz. Katılımcılığın sağlanmasında dernekler, vakıflar, sendikalar gibi STK'lar bir gerekliliktir. Katılımın sağlanmasında bu örgütleri önemli bir işlev görürler (Yıldırım, 2004: 113). Sivil toplum demokrasinin gelişimine iki açıdan katkı sağlar. İlk olarak sivil toplum bulunduğu bölgede demokratik kurumlar oluşmasını sağlayarak demokrasinin kurumsallaşmasına katkı sağlar. İkinci olarak ise, devletin faaliyetini denetim ve gözetim altında tutarak bireylerin talep ve beklentilerinin kamu kurumlarına iletilmesini sağlarlar. Sivil toplum örgütlerinin farklı görüşleri barındırması ve farklı alanlarla çeşitli sivil toplum örgütlerinin olması uzlaşımın tartışılmasına imkân sağlar böylece demokrasi gerçek anlamında bir yol kat etmiş olur (Yel, 2008: 155).

Sivil toplumda insanlar gönüllü olarak bir araya gelir ve toplumsal sorunlarla mücadele edebilir. Bu sorunlar eğitimden sosyal güvenliğe kadar her alanı kapsayabilir. Sivil toplum bir taraftan özgür ortamlarda ortaya çıkarken diğer taraftan özgürlüğü garanti altına alan bir mekanizma olarak ortaya çıkar (Yayla, 2015: 230). Bu bakımdan sivil toplum örgütleri demokratik hayatın geliştirilmesinde, yerelleşmenin sağlanmasında ve yönetişimin uygulama sahası bulmasında etkili bir aktör olarak kabul edilebilir (Bedük vd., 2006: 55). Bu kapsamda devlet halkın talep ve beklentilerini öğrenebilmek için halk katılımına ve halka danışmaya ihtiyaç duymaktadır (Aydın ve Taş, 2016: 127). Gerek kamu yönetiminin halktan gerekse de halkın devletten çeşitli beklentileri vardır (Taş, 2009: 14). Kamu yönetiminde aktif vatandaşlık ile hem halkın devletten beklentisi karşılanmış olur hem de devletin halktan beklentisi karşılanır. Nitekim sivil toplumu bu denli önemli yapan şey devlet ile halk arasındaki iletişimi sağlamasıdır.

Sivil toplum örgütleri aktif vatandaşlığı ortaya çıkarır. Yönetim ve karar alma sürecinde üstlenmeyi ve fedakârlığa ihtiyaç duyan aktif vatandaşlık, bireyin doğrudan kamu hizmetlerinden yararlanma durumu olmadan da göstermesi gereken bir düşünce, duygu ve davranış biçimidir. 15 Temmuzda

olduğu gibi bu aktif vatandaşlık bazen fedakârlık bazen vefakârlık bazen de cefakârlık olarak kendini gösterir (Alkuş, 2009: 293). 15 Temmuz 2016 tarihinde Türk siyasal hayatında daha önce görülmemiş bir hain askeri darbe ile demokrasi sekteye uğratılmak istenmiştir (Ağır, 2017: 196). Milletın demokrasi ve aktif vatandaşlık bilinci ile darbe girişimi başarısız olmuş ve Dünya tarihine milletin zaferi ve direnişii olarak adını yazdırmıştır. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanı İsmail Kahraman, FETÖ'nün darbe girişiminin yaşandığı 15 Temmuz'da sivil toplum kuruluşları, polis, Meclis ve halkın bir araya gelerek, milli bir şuur oluşturduğunu belirterek, "Bu oluşan şurardan sonra Türkiye'de artık herhangi bir darbe girişimi olmayacaktır. Türkiye'de darbeler dönemi bitti." İfadelerini kullanarak sivil toplumun önemine ve gücüne vurgu yapmıştır. (www.memurlar.net, 20.10.2017).

Darbe girişiminin yaşandığı gece Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan, iktidar ve muhalefet partisi yöneticileri ile halkı darbecilere karşı direnmeye sokaklara, hava meydanlarına çağırmıştır. Darbe girişiminin başarısız olmasındaki en büyük etken toplumun direnişii ve siyasal partiler, medya ve sivil toplum kuruluşlarının darbecilere karşı kararlı duruş sergilemeleridir. 15 Temmuz gecesinde sergilenen bu sivil duruş devamındaki günlerde her türlü yeniden kalkışmaya karşı sokaklarda tutulan nöbetlerle devam etmiştir (Miş v.d., 2016: 8). Darbe girişimi ile ilgili birçok sivil toplum örgütü bildiri yayımlayarak çağrıda bulunmuştur. Bu bakımdan sivil toplum örgütleri aktif vatandaşlığı harekete geçirerek demokrasiye sahip çıkan bir halkın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Sivil toplum örgütlerinin darbe girişiminin bastırılmasında önemli katkıları olmuştur. Salim Gören “15 Temmuz, Sivil Toplum ve Zafer” adlı köşe yazısında sivil toplumun darbe girişiminin bastırılmasındaki katkısı üzerinde durmuştur (Gören, www.seruven.org.tr, E.T.: 25.10.2017). Darbe girişimi sırasında olduğu gibi sonrasında da Demokrasi Nöbetlerinde sivil toplum örgütleri hem önemli katılım göstermiş hem de halkın katılımını artırmaya yönelik çağrılarda bulunmuştur. Yaklaşık olarak bir ay süren demokrasi nöbetleri dünya demokrasi tarihinde de bir fenomen oldu. Türkiye'nin tüm illerinde her gece siyasi görüş, etnik köken ve dini bakışı farklı olmakla birlikte binlerce insan sokaklara ve meydanlara çıkarak darbecilere karşı tepkisini dile getirerek demokrasiye sahip çıktı. 27 gün süren demokrasi nöbetleri 10 Ağustos'ta sona erdi (Miş v.d., 2016: 8).

Darbe girişiminin bertaraf edilmesi sürecinde ve sonrasında demokrasi nöbetlerinde sivil toplum örgütlerinin önemli katkıları olmuştur. Ancak 15 Temmuz her kesimde toplumsal bir travma oluşturduğu gibi sivil toplum alanında da bazı olumsuz etkiler göstermiştir. Nitekim bazı sivil toplum örgütü

temsilcilerine göre sivil toplum örgütleri özellikle dini örgütlenmeler darbeden daha fazla etkilenmişlerdir. OHAL kapsamında kapatılan dernek ve vakıflara bakış diğer dernek ve vakıfları olumsuz etkilemiş ve halk arasında sivil topluma karşı bir güven problemi ve kaygı oluşmuştur. Devlet veya hükümet desteğiyle kurulan ya da sonradan desteklenen sivil toplum kuruluşları ortaya çıkan toplumsal kaygıyı bertaraf ederek halk ile sivil toplum örgütleri arasında örülen duvarı yıkmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte darbenin etkisi ile vatandaşla iletişimde aralarına bir duvar daha örülen, farklı geleneklerden gelen vakıf ve dernekler ise yeniden bir güven zemini oluşturma derdiyle çalışmalarını sürdürüyor (www.sivilsayfalar.org, E.T.: 28.10.2017).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sivil toplum kavramı en geniş tanımlama, devlet dışında kalan toplumsal alanı ifade etmektedir. Günümüzde hala sivil toplum algısal olarak gelişmekte ve evrilmektedir. Türkiye’de ise sivil toplum kavramıyla ilgili okumalar ilk dönemlerde elitler tarafından yapılmıştır. Bu çerçevede halkın sivil toplum algısı özellikle eğitim ve bilinç düzeyine göre değişiklik göstermektedir. Toplumda azınlık gibi bir kısmı oluşturan kesimlerin sivil toplum alanında çok etkili olması durumu toplumun sessiz kalan büyük çoğunluğunun yok sayılmasına kadar giden süreçlere neden olmaktadır.

15 Temmuz gecesi ve sonrası yaşanan olaylar günümüz Türkiye’si üzerine yapılan değerlendirmeleri boşa çıkartmıştır. Çünkü demokrasi ve sivil toplum algılarının olmadığını düşündükleri kesimlerin bir anda harekete geçerek ülkeleri adına bu değerlere sahip çıkmaları birçok kesim tarafından beklenen bir sosyal ve psikolojik davranış değildi. Hatta halkın büyük kesimini oluşturan kitleleri anlatmak adına birçok aşağılayıcı ifadeler kullanılmış ve onların sivillikten ve demokrasiden uzak olduğu yansıtılmaya çalışılmıştır. Ancak bu aşağılanan kesimler 15 Temmuz sürecinde ciddi bir demokrasi başarısı göstermişlerdir. Bu bağlamda yapmış olduğumuz değerlendirmelerde Türkiye’deki sivil toplum tarihi yeniden ele alınmış ve sivil toplumun gelişimini 1923-1945, 1945-1960, 1960-1980, 1980- 2016, olarak dört dönem halinde inceleme yoluna gidilmiştir. Zira 2016 yılındaki darbe girişime ardından yaşananlar Türkiye için ciddi bir kırılma noktası olmuştur. Modernlik, eğitimlilik ve elitlik ile eşdeğer tutulan sivil toplum, örgütlü olma ve demokratiklik gibi batılı ve ilerici kavramların toplumun tüm kesimleri tarafından nasıl anlaşıldığı ortaya çıkmıştır.

Sivil toplumun gelişmiş olması demokrasi bilincinin gelişmesine ve aktif vatandaşlığın hayat bulmasını sağlamıştır. Böylece devletten her şeyi bekleyen vatandaş yerine talep ve beklentilerini ileten sorumlu vatandaşa geçiş olmuştur.

Devletine karşı sorumluluk bilincine sahip olan aktif vatandaş fedakârlık zamanı gelince de kendinden bekleneni yapmıştır. Sivil toplum örgütleri hem bir araç hem de bir amaç olarak demokrasinin gelişimine katkı sunmuş hem de demokrasiyi sekte uğratmaya çalışan yapılara imkân vermemiştir. Bununla birlikte darbe girişimi ile bağlantılı olan sivil toplum örgütleri halkın sivil topluma bakışını olumsuz etkilediği durumu da gözden kaçmamalıdır. Zira amaçlarını gerçekleştirmek için sözde demokratik amaçlarla kurdukları sivil toplum örgütleri üzerinden baskı, hile, adam kayırma ve şantaj gibi gayriahlaki yöntemlerle ülkeyi ve yönetimini baskı altında tutmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken makyevelist bir mantık ile yaptıkları için sıradan vatandaşlar tarafından sevilmemişlerdir. Bu durum normal bireyleri sivil toplum kuruluşlarına karşı mesafeli olmaya itmektedir. Ancak 15 Temmuz sonrası hem devletin çalışmaları hem de devletin yanında aktif vatandaşlık ve milli bilince sahip sivil toplum örgütleri ile bu kaygı ve güvensiz ortam ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Özellikle devlet yöneticilerinin bu yündeki konuşma ve söylemleri sivil toplum örgütlerine cesaret vermektedir.

KAYNAKÇA

Ağır, Osman, (2017), “**Türkiye’de Başkanlık Sistemi Tartışmaları**”, Türkiye’de Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Alanında Güncel Tartışmalar, Seçkin Yayıncılık, Ankara, s. 169-208.

Akkaş, Hasan Hüseyin, (2009), “**Sosyal Sermayesiz Sivil Toplum Olabilir mi**”, VI. Uluslar arası STK’lar Kongresi Bildiriler Kitabı, (Ed.: Ali Akdemir, Kazım Kırtış, Esra Demircan, Ali Şahin Örnek), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını, Çanakkale, s. 7-15.

Aktaş, Hasret, (2008), “**Batıda ve Türkiye’de Sivil Toplum (Gelişim Süreci)**”, Kamu’da Sosyal Politika, Cilt: 2, Sayı:4, s. 91-104.

Alkuş, Oktay, (2009), “**Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Demokratikleşme ve Sivilleşme Sürecine Katkıları**”, VI. Uluslar arası STK’lar Kongresi Bildiriler Kitabı, (Ed.: Ali Akdemir, Kazım Kırtış, Esra Demircan, Ali Şahin Örnek), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını, Çanakkale, s. 285-293.

Arslanel, Nazan M. ve Özkiraz, Ahmet, (2010), “**Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Osmanlı’da Vakıflar**”, VII. Uluslar arası STK’lar Kongresi Bildiriler Kitabı”, (Ed. Ali Akdemir, Kazım Kırtış, Ayten Akatay, A. Şahin Örnek, Yavuz Yıldırım), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını, s. 232-239.

Aydın, H. Ahmet ve Taş, İ. Ethem, (2016), **Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler Kavramlar-Kurumlar-Uygulamalar**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Aydın, Abdullah ve Yıldız, Murat (2017), **1950-1960 Döneminde Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme**, Yasama Dergisi, Sayı:33, Ankara.

Aydın, H. Ahmet, (2011), **Yönetim Bilimi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Cicioğlu, Filiz, (2011), **Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye’nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı**, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, Ankara.

Çaha, Ömer, (2007), Aşkın (Transandantal) **Devletten Sivil Topluma**, Plato Film Yayınları, İstanbul.

Çaha, Ömer, (2010), **Sivil Kadın Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum**, Savaş Yayınevi, Ankara.

Doğan, İsmail, (2000), **Sivil Toplum**, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

Erdoğan, Tosun, Gülgün ve Tepeciklioğlu E. Elem, (2012), “**Sivil Toplum ve Baskı Grupları**”, Siyaset Bilimi (Ed. Halis Çetin), Orion Kitabevi, Ankara, s. 341-378.

Erdoğan, Tosun, Gülgün, (2001), **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, Alfa Yayınları, İstanbul.

Erdoğan, Mustafa, (1998), **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Gören, Salim, “**15 Temmuz, Sivil Toplum ve Zafer**”, <https://www.seruven.org.tr/15-temmuz-sivil-toplum-ve-zafer/>, E.T.: 25.10.2017.

Güneş, Muharrem ve Yükselen, Cemal, (2004), **Sivil Toplum Ve Yönetişim Tartışmaları Sürecinde Kent ve Kadın**, Detay Yayıncılık, Ankara.

Heywood, Andrew, (2016), **Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları**, (çev. Fahri Bakırcı), BB101 Yayınları, Ankara.

A.Belli, A.Aydın **Türkiye’de ki Sivil Toplum Anlayışına...**

<http://www.sivilsayfalar.org/15-temmuzun-sivil-topluma-yansimalari-muhafazakar-sivil-toplum-kuruluslarina-yonelik-kaygi-artti-2/>, E.T.: 28.10.2017.

<https://www.memurlar.net/haber/682449/15-temmuz-da-milli-bir-suur-olustu.html>, E.T.: 20.10.2017.

Karatepe, Şükrü,
<http://www.yenisafak.com/yazarlar/sukrukaratepe/cal%C4%B1nan-sivil-toplum-42121>, E.T.: 10.10.2017.

Keser, Hayri ve Hışım, Selin, (2016), “Demokrasilerde Sivil Toplumun Rolü”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:7 Sayı:2, s. 201-224.

Keyman, E. Fuat, (2006), **Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni: İmkânsızlıklar İçinde Bir Vaha**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara.

Miş, Nebi- Gülener Serdar- Coşkun, İpek- Duran, Hazal- Ayvaz, M. Erkut, (2016), **Demokrasi Nöbetleri Toplumsal Algıda 15 Temmuz Darbe Girişimi, Siyaset**, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Nal, Sabahattin, (2005), “Demokrat Parti’nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 60-3, s.137-171.

Özkiraz, Ahmet ve Arslanel, M. Nazan, (2015), “Türkiye’de 1945-1960 Döneminde Sivil Toplum Örgütlerinin Varlığı Meselesi”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 1-25.

T.C. Cumhurbaşkanlığı, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/77654/sivil-toplum-kuruluslarinin-temsilcileri-feto-uyelerinin-mahkemelerinde-hazir-bulunmalı.html>, E.T.: 17.10.2017.

Taş, İ. Ethem, (2009), “Kamu Yönetiminde Halkla İlişkilerin Yeri Önemi”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 13-24.

Tuncel, Gökhan ve Gündoğmuş Bekir, (2013), “[Türkiye’de Siyasal Denetim Aracı Olarak Sivil Toplum Kuruluşları](#)”, 8. Uluslar arası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Yeni Anayasa Süreci ve STK’ların Rolü, (Ed. Sedat Laçiner, Hamit Palabıyık, Mustafa Kara, İsmail Seki), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını, s. 117-129.

Tunç, Ahmet, (2014), “Bilgi Ekonomisi ve Kamu Yönetimine Etkileri”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3 Sayı: 1, s. 83-106.

TÜSEV (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı), (2006), **Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Değişim Süreci Uluslar arası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu**, (Ed.: Filiz Bikmen, Zeynep Meydanoğlu), TÜSEV yayınları.

TÜSEV (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı), (2011), **Sivil Toplum İzleme Raporu 2011**, TÜSEV Yayınları.

Yayla, Atilla,(2015), **Siyaset Bilimi**, Adres Yayınları, Ankara.

Yel, A. Murat, (2008), “**Sivil Toplum ve Demokrasi**”, Sivil Toplum Kavramı Tartışmaları, (Yay. Haz.: Murat Şentürk ve Aynur Erdoğan), Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Ergün, (2005), “Apolitik Politikaların İnşacısı Olarak Sivil Toplum”, **Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi**, 3 (10), ss.61-72.

Yıldırım, İbrahim, (2004), **Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.